Farhange Razavi
Online ISSN: 2345-2560
https://www.farhangerazavi.ir

Reconstructing the Model of Religious Diplomacy in Imam Riḍā's (as) Debates and Its Application to Civilizational Dialogue

Zeinab Darvishi [1]

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran: zinab455@iau.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
May 23, 2026

In Revised Form:
July 14, 2026

Accepted:
July 15, 2026

Published Online:
November 16, 2026

Abstract

In the contemporary era, marked by expanding religious plurality and intensifying intercultural interactions, designing effective models for interreligious dialogue has become a central issue in civilizational studies and cultural diplomacy. Despite the extensive body of research literature on interfaith dialogue, the systematic utilization of the capacities within the Islamic tradition in this domain has received comparatively little theoretical attention. The reconstruction of a model of religious diplomacy in Imam Reza's (AS) debates and its application to contemporary civilizational dialogue—Imam Reza (AS) and the art of interreligious dialogue as a model for reducing intellectual, civilizational, and diplomatic tensions—remains an underexplored area.

This research adopts a descriptive-analytical approach, employing the qualitative content analysis method to extract the components of dialogic diplomacy from Imam Reza's (AS) debates and to reinterpret them within the theoretical framework of contemporary civilizational dialogue. The findings indicate that the "Razavi Model" is grounded in foundational principles such as prioritizing shared rationality, argumentation based on the interlocutor's epistemic foundations, safeguarding human dignity, avoiding confrontational approaches, and privileging the pursuit of truth over a domineering approach. By presenting an indigenous and operational framework, this study fills an existing gap in the theoretical literature and offers an innovative solution for managing religious and cultural challenges in the contemporary world. These components can serve as an indigenous and effective foundation for strengthening religious diplomacy and effectively managing religious tensions in contemporary multi-religious societies, providing a valuable framework for enhancing intercultural and interreligious relations.

Keywords: Imam Reza (AS), Razavi Debates, Interfaith Dialogue, Religious Diplomacy, Civilizational Dialogue.

Cite this The Author (s): Darvishi, Z (2026). Reconstructing the Model of Religious Diplomacy in Imam Riḍā's (as) Debates and Its Application to Civilizational Dialogue: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 3, Autumn 2026, Serial Number 55 – (169- 192)-
DOI:10.22034/farzv.2026.582933.2146

Publisheder: Imam Reza (A.S) International Foundation for Culture and Arts

Introduction

Globalization, the expansion of communication technologies, and rising transnational migration have brought the contemporary world face to face with an unprecedented degree of religious and cultural plurality. While this plurality opens capacities for civilizational synergy, in the absence of effective theoretical and practical models for rationally managing religious differences, it also becomes a source of identity-based tension and religious conflict. Concepts such as "interfaith dialogue," "religious diplomacy," and "civilizational dialogue" have accordingly moved to the center of scholarly attention in recent decades. Yet much of this literature rests on Western foundations and experiences, while the systematic use of the Islamic tradition's capacities—particularly the conduct (sīrah) of the Infallibles (AS)—within a coherent theoretical framework has received comparatively little attention.

Imam Reza's (AS) debates with scholars of various religions during the reign of the Abbasid caliph al-Ma'mun stand as one of the most prominent historical instances of structured engagement in a multi-religious setting. Reports in sources such as Uyun Akhbar al-Reza and Al-Ihtijaj show that these debates were not mere contests aimed at overpowering an opponent; rather, they display a coherent dialogical logic, adherence to the interlocutor's epistemic foundations, preservation of human dignity, and avoidance of humiliation. Previous studies, however, have largely confined their analysis to historical, hadith-based, or theological frameworks and have rarely attempted to formulate these debates theoretically as a model of "religious diplomacy."

The central problem addressed here, therefore, is what components of a coherent interfaith dialogic-diplomacy model can be identified in Imam Reza's (AS) debates, and how these components might be reinterpreted within the framework of contemporary civilizational dialogue. The guiding hypothesis is that the Razavi debates embody a systematic set of rational, ethical, and communicative principles capable of being reconstructed as a normative model of religious diplomacy.

Research Methodology

This is a fundamental, qualitative study employing a descriptive-analytical approach, with data analyzed through directed qualitative content analysis. An initial conceptual framework was built from the literature on interfaith dialogue and religious diplomacy, and textual data were then coded in light of this framework while remaining open to emergent categories. The research population comprises reports of Imam Reza's (AS) debates in authoritative hadith-historical sources; samples were purposively selected on the criterion of possessing a clear argumentative structure, with emphasis on debates involving direct engagement with Christian, Jewish, and

Zoroastrian interlocutors. The unit of analysis is the "argumentative proposition and linguistic act" within the debate texts, and analysis proceeded across three levels—linguistic, argumentative, and contextual.

Findings

Four principal, interrelated components emerged from the analysis of Imam Reza's (AS) dialogical model.

Truth-seeking: Truth here is the outcome of a shared process rather than one-sided domination. The interlocutor is treated not as "an opponent to be defeated" but as "a participant in the discovery of meaning," as when the Imam, in his debate with the Christian Catholicos (Jathaliq), builds his argument from within the text of the Gospel itself.

Shared rationality: Dialogue consistently begins from self-evident or mutually acceptable premises before moving gradually toward points of disagreement. This pattern recurs across the debates with the Catholicos, with Jewish scholars, and with Sulayman al-Marwazi (a Muslim theologian and opponent), showing that shared rationality was not a case-specific tactic but a fixed, trans-denominational principle.

Adherence to the interlocutor's epistemic foundations: The Imam consistently grounds his arguments in sources the interlocutor himself accepts as authoritative—citing the Gospel with the Catholicos, and the Torah, Psalms, and the scrolls of Abraham and Moses with Ra's al-Jalut. Recurrence across two independent religious systems elevates this from an isolated tactic to a structural rule.

Human dignity and the ethics of dialogue: A consistent separation of "critiquing the proposition" from "critiquing the person," and avoidance of humiliation or labeling even with hostile interlocutors—illustrated by Imam Sadiq's (AS) debates with Ibn Abi al-'Awja', examined here as a complementary case—shows that human dignity functions as an integral mechanism of persuasion rather than a peripheral virtue.

These four components were further translated into contemporary operational strategies: shared rationality into a "start-from-commonalities" protocol for interfaith meetings; adherence to epistemic foundations into a principle of "in-system argumentation" for training religious negotiators; human dignity into codes of conduct for media coverage of interfaith disputes; and the priority of truth-seeking into a redefined "success" indicator for evaluating dialogue sessions—one based on increased mutual understanding rather than mere agreement.

Conclusion

The findings show that Imam Reza's (AS) debates are not simply a record of histori-

cal conversations or scattered ethical recommendations, but a coherent model of religious diplomacy in which shared rationality supplies the starting point of dialogue, adherence to the interlocutor's epistemic foundations sustains continuity and mutual understanding, human dignity regulates the ethical framework of interaction, and truth-seeking redirects dialogue's ultimate purpose from conflict toward the shared discovery of truth. Together, these elements generate a non-confrontational form of dialogue in which persuasion arises from rational participation and mutual respect rather than domination.

The Rezavi debates thus stand as a historical example of an advanced model of interfaith dialogic diplomacy, one in which doctrinal differences are managed through the simultaneous regulation of language, argumentation, and dialogical ethics. Within the multi-religious, politically charged setting of the Abbasid court, this model served a function beyond scholarly discourse, acting as a tool for reducing identity-based tension and enabling coexistence. In an era when many religious and cultural dialogues have drifted toward polarization and a "win-lose" logic, revisiting this model opens new horizons for designing interfaith encounters. It can be applied across three domains: cultural policymaking and public diplomacy, as a framework for structuring interfaith interaction; education, for designing skill-based dialogue training; and research, as a foundation for indigenous theorizing on civilizational dialogue. In sum, the Rezavi model demonstrates that effective religious dialogue is achieved not by eliminating difference but by managing it rationally and ethically—a model with continuing relevance for rethinking the relationship between religion, dialogue, and shared coexistence today.

فرهنگ رضوی
شاپای الکترونیکی: ۲۵۶۰-۲۳۴۵
https://www.farhangerazavi.ir

بازسازی الگوی دیپلماسی دینی در مناظرات امام رضا علیه‌السلام و کاربست آن در گفت‌وگوی تمدنی معاصر

زینب درویشی[۱]

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران: zinab455@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت:
۱۴۰۵/۰۳/۰۲

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۵/۰۴/۲۳

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۵/۰۴/۲۴

تاریخ انتشار:
۱۴۰۵/۰۸/۲۵

چکیده

امروزه با گسترش تکثر دینی و افزایش تعاملات بین‌فرهنگی، طراحی الگوهای مؤثر برای گفت‌وگوی بین‌الادیانی به یکی از مسائل محوری در مطالعات تمدنی و دیپلماسی فرهنگی تبدیل شده است. به‌رغم وجود ادبیات پژوهشی گسترده در حوزهٔ گفت‌وگوی ادیان، بهره‌گیری نظام‌مند از ظرفیت‌های سنت اسلامی در این عرصه، کمتر به صورت نظری مورد توجه قرار گرفته است. بازسازی الگوی دیپلماسی دینی در مناظرات امام رضا علیه‌السلام و کاربست آن در گفت‌وگوی تمدنی معاصر امام رضا علیه‌السلام و هنر گفت‌وگوی بین‌ادیانی، الگویی برای کاهش تنش‌های فکری و تمدنی و دیپلماتیک آن‌ها کمتر کاوش شده است.

این پژوهش با رویکرد توصیفی تحلیلی و بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی، مؤلفه‌های دیپلماسی گفت‌وگو را در مناظرات امام رضا علیه‌السلام استخراج و آن‌ها را در چهارچوب نظری گفت‌وگوی تمدنی معاصر بازتفسیر کرده است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که «الگوی رضوی» بر پایه‌های اصولی چون اولویت‌بخشی به عقلانیت مشترک، استدلال مبتنی بر مبانی معرفتی مخاطب، صیانت از کرامت انسانی، پرهیز از رویکردهای منازعه‌محور و تقدم جست‌وجوی حقیقت بر رویکرد غلبه‌جویانه استوار است. این مطالعه با ارائهٔ چهارچوب بومی و عملیاتی، شکاف موجود در ادبیات نظری را پر کرده و راهکاری نوآورانه برای مدیریت چالش‌های دینی و فرهنگی در دنیای معاصر ارائه داده است. این مؤلفه‌ها می‌توانند به‌عنوان بنیانی بومی و کارآمد، در راستای تقویت دیپلماسی دینی و مدیریت مؤثر تنش‌های مذهبی در جوامع چنددینی معاصر به کار گرفته شوند و چهارچوبی ارزشمند برای ارتقای روابط بین‌فرهنگی و میان‌ادیانی فراهم آورند.

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه‌السلام، مناظرات رضوی، گفت‌وگوی ادیان، دیپلماسی دینی، گفت‌وگوی تمدنی.

استناد: درویشی، زینب: (۱۴۰۵). بازسازی الگوی دیپلماسی دینی در مناظرات امام رضا علیه‌السلام و کاربست آن در گفت‌وگوی تمدنی معاصر. فصلنامهٔ علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شمارهٔ ۳، پاییز ۱۴۰۵، شمارهٔ پیاپی ۵۵ – (۱۶۹-۱۹۲).
DOI:10.22034/farzv.2026.582933.2146

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه‌السلام)

CC BY

۱. مقدمه

جهـان معاصـر در پرتـو جهانی‌شـدن، گسـترش فناوری‌هـای ارتباطـی و افزایـش مهاجرت‌هـای فراملـی، بـا نوعـی تکثـر دینـی و فرهنگـی پیچیـده و بی‌سـابقه مواجـه شـده اسـت. ایـن وضعیـت اگرچه ظرفیت‌هایـی بـرای تعامـل و هم‌افزایـی تمدنـی فراهـم آورده، امـا هم‌زمـان زمینه‌سـاز تنش‌هـای هویتـی، منازعـات مذهبـی و سوءبرداشـت‌های اعتقـادی نیـز بـوده اسـت. بخـش قابـل توجهـی از ایـن چالش‌هـا ناشـی از فقـدان الگوهـای نظـری و عملـی کارآمـد بـرای مدیریـت عقلانـی تفاوت‌هـای دینـی و شـکل‌دهی بـه گفت‌وگـوی مؤثـر میـان پیـروان ادیـان اسـت. از ایـن‌رو، در دهه‌هـای اخیـر، مفاهیمـی چـون «گفت‌وگـوی ادیـان»، «دیپلماسـی دینـی» و «گفت‌وگـوی تمدنـی» در کانـون توجـه پژوهشـگران حـوزۀ دیـن، علـوم سیاسـی و روابـط بین‌الملـل قـرار گرفتـه اسـت. بـا وجـود گسـترش ادبیـات نظـری در ایـن حـوزه، بخـش عمـدۀ ایـن مباحـث بـر مبانـی و تجربه‌هـای غربـی اسـتوار اسـت و بهره‌گیـری نظام‌منـد از ظرفیت‌هـای سـنت اسـلامی در قالـب چهارچـوب نظـری منسـجم کمتـر مـورد توجـه قـرار گرفتـه اسـت. درحالی‌کـه سـنت اسـلامی به‌ویـژه در سـیرۀ معصومـان علیهم‌السلام واجـد نمونه‌هـای تاریخـی مهمـی از مواجهـه عقلانـی و اخلاقـی بـا تکثـر دینـی اسـت کـه می‌توانـد منبـع بومـی بـرای نظریه‌پـردازی در حـوزۀ گفت‌وگـوی ادیـان مـورد بازخوانـی قـرار گیـرد. در ایـن میـان، مناظـرات امـام رضا علیه‌السلام بـا عالمـان ادیـان و مذاهـب گوناگـون در عصـر مأمـون عباسـی، یکـی از برجسـته‌ترین نمونه‌هـای تعامـل سـاختاریافته در فضـای چنددینـی به‌شـمار مـی‌رود. شـرایط سیاسـی و فرهنگـی خراسـان در آن دوره، زمینـه شـکل‌گیری مجامـع علمـی و مناظـرات رسـمی میـان مسـلمانان و پیـروان دیگـر ادیـان را فراهـم سـاخته بـود. گزارش‌هـای موجـود در منابعـی همچـون عیـون اخبارالرضـا و الاحتجـاج نشـان می‌دهـد کـه ایـن مناظـرات صرفاً منازعـات اعتقـادی بـرای غلبـه بـر طـرف مقابـل نبـوده، بلکـه از منطق گفت‌وگویـی منسـجم، التـزام بـه مبانـی معرفتـی مخاطـب، حفـظ کرامـت انسـانی و پرهیـز از تحقیـر برخـوردار بـوده اسـت(ابن بابویـه، ۱۴۰۴ق؛ طبرسـی، ۱۴۰۳ق).

بررسـی ادبیـات پژوهـش نشـان می‌دهـد کـه مطالعـات انجام‌شـده دربـارۀ مناظـرات رضـوی عمدتـاً در چهارچـوب تحلیل‌هـای تاریخـی، حدیثـی یـا کلامـی سـامان یافتـه و کمتـر کوشـیده‌اند ایـن مناظـرات را در قالـب مفاهیمـی چـون «دیپلماسـی دینـی» یـا «گفت‌وگـوی تمدنـی» صورت‌بنـدی نظـری کنند(جعفریـان، ۱۳۹۶: ۲۸۵-۲۸۸)؛ بنابرایـن، ظرفیـت تمدنـی و کارکـرد معاصـر ایـن الگـو در مدیریـت تکثـر دینـی همچنـان به‌طـور روشـمند تبییـن نشـده اسـت. بـر ایـن اسـاس، مسـئله محـوری ایـن پژوهـش آن اسـت کـه مناظـرات امـام رضـا علیه‌السلام واجـد چـه مؤلفه‌هایـی از یـک الگـوی منسـجم دیپلماسـی گفت‌وگـوی ادیـان اسـت و ایـن مؤلفه‌هـا چگونـه می‌تواننـد در چهارچـوب گفت‌وگـوی تمدنـی معاصـر بازتفسـیر شـوند؟ در پاسـخ بـه ایـن مسـئله، فرضیـه پژوهـش بـر ایـن مبنـا اسـتوار اسـت

کـه مناظـرات رضـوی مشـتمل بـر مجموعـه‌ای نظام‌منـد از اصـول عقلانـی، اخلاقـی و ارتباطـی اسـت کـه قابلیـت بازسـازی در قالـب الگـوی هنجـاری دیپلماسـی دینـی را دارد و می‌توانـد چهارچـوب بومـی بـرای مدیریـت تکثـر دینـی در جهـان معاصـر بـه‌کار گرفتـه شـود.

بـرای آزمـون ایـن فرضیـه، پژوهـش حاضـر بـا بهره‌گیـری از روش توصیفـی تحلیلـی و تحلیـل محتـوای کیفـی، بـه اسـتخراج و صورت‌بنـدی مؤلفه‌هـای گفت‌وگویـی در مناظـرات امـام رضـاؑ می‌پـردازد. در نهایـت، یافته‌هـای پژوهـش نشـان خواهـد داد کـه ایـن مناظـرات واجـد الگویـی منسـجم از «تعامـل بین‌دینـی عقلانـی اخلاقـی» اسـت کـه می‌توانـد در قالـب الگـوی نظـری، در تقویـت گفت‌وگـوی تمدنـی و کاهـش تنش‌هـای دینـی در جهـان معاصـر نقش‌آفریـن باشـد.

نـوآوری ایـن پژوهـش در هم‌راستاسـازی سـه سـطح تحلیـل اسـت: نخسـت، انتقـال مناظـرات رضـوی از سـطح داده‌هـای تاریخـی بـه سـطح الگـوی نظـری؛ دوم، پیونـد ایـن الگـو بـا ادبیـات معاصـر دیپلماسـی دینـی و گفت‌وگـوی تمدنـی؛ و سـوم، ارائـه چهارچوبـی کاربـردی بـرای مدیریـت تکثـر دینـی. بدین‌ترتیـب، ایـن پژوهـش می‌کوشـد بـا ایجـاد انسـجام میـان عنـوان، مسـئله، فرضیـه و نتیجه‌گیـری، مناظـرات امـام رضـاؑ را به‌عنـوان «الگـوی هنجـاری دیپلماسـی گفت‌وگـوی ادیـان» بازتعریـف کنـد.

۱-۱. پیشینهٔ پژوهش

پژوهش‌هـای مرتبـط بـا مناظـرات امـام رضـاؑ و مسـئله گفت‌وگـوی دینـی را می‌تـوان در سـه طیـف کلـی دسـته‌بندی کـرد: منابـع تاریخـی حدیثـی، مطالعـات کلامـی اعتقـادی و پژوهش‌هـای نظـری معاصـر در حـوزه گفت‌وگـوی ادیـان. بررسـی ایـن ادبیـات نشـان می‌دهـد کـه بـا وجـود غنـای منابـع و تحلیل‌هـای موجـود، بازخوانـی مناظـرات رضـوی در قالـب یـک الگـوی نظـری بـرای دیپلماسـی گفت‌وگـوی ادیـان همچنـان کمتـر مـورد توجـه قـرار گرفتـه اسـت.

نخسـتین دسـته، منابـع تاریخـی و حدیثـی کلاسـیک‌اند کـه گزارش‌هـای اصلـی مناظـرات امـام رضـا ؑ را در اختیـار قـرار می‌دهنـد. مهم‌تریـن ایـن آثـار، عیـون اخبارالرضـا اثـر شـیخ صـدوق (۱۴۰۴ق) اسـت کـه در جلـد دوم آن مناظـرات امـام بـا عالمـان ادیان مختلف نقل شـده اسـت. همچنیـن الاحتجاج اثـر احمـد بـن علـی طبرسـی (۱۴۰۳ق) بـا رویکـردی احتجاجی بـه نقـل مناظـرات پرداختـه و بحارالانوار علامـه مجلسـی (۱۴۰۷ق، ج۴۹) ایـن روایـات را گـردآوری و تنظیـم کـرده اسـت. ایـن منابع بیشـتر جنبهٔ نقلـی و تاریخـی دارنـد و بـه تحلیـل مفهومـی سـاختار گفت‌وگـو کمتـر پرداخته‌انـد.

دومیـن طیـف، مطالعـات کلامـی و اعتقـادی معاصـر اسـت کـه بـر تحلیـل محتـوای اسـتدلال‌های امام

رضا علیه‌السلام تمرکز کرده‌اند. در این رویکرد، مناظرات بیشتر در چهارچوب دفاع از آموزه‌های شیعی و اثبات برتری استدلالی امام بررسی شده‌اند. برای نمونه، محمدعلی پوربدخشان(۱۴۰۳) تلاش کرده از سطح گزارش تاریخی یا تحلیل صرفاً کلامی فراتر رود و به استخراج مؤلفه‌ها و مهارت‌های مناظره در سیره امام رضا علیه‌السلام بپردازد. در این زمینه، پوربدخشان در پژوهش خود با عنوان «تحلیل مؤلفه‌ها و مهارت‌های مناظره در سیره امام رضا علیه‌السلام با صاحبان ادیان و مذاهب» نشان می‌دهد که مناظرات رضوی واجد مجموعه‌ای از مهارت‌های ارتباطی و گفت‌وگویی از جمله استفاده از زبان مشترک با مخاطب، استناد به منابع پذیرفته‌شده طرف مقابل، رعایت ادب گفت‌وگو و هدایت استدلال در چهارچوب فهم مخاطب است. این پژوهش از آن جهت حائز اهمیت است که مناظرات امام را نه صرفاً متن کلامی، بلکه به‌مثابهٔ الگوی مهارتی در تعامل با ادیان و مذاهب تحلیل می‌کند و بدین ترتیب گامی فراتر از رویکردهای صرفاً تاریخی و اعتقادی برمی‌دارد. همچنین رسول جعفریان(۱۳۹۶) در تحلیل‌های خود از تاریخ تشیّع و وضعیت فکری دوره عباسی، مناظرات رضوی را در چهارچوب تحولات کلامی آن عصر بررسی کرده و آن‌ها را نشانه‌ای از اقتدار علمی امام در مواجهه با جریان‌های فکری مختلف دانسته است. افزون بر این، مقالات متعددی در نشریاتی مانند قبسات، پژوهش‌های کلامی و الهیات تطبیقی با تمرکز بر «روش استدلال امام رضا علیه‌السلام در مناظره با اهل کتاب» یا «تحلیل کلامی احتجاجات رضوی» منتشر شده که نویسندگان عمدتاً ساختار برهانی و استناد امام به منابع مورد قبول مخاطب را تحلیل کرده‌اند. با این حال، وجه مشترک این مطالعات، تمرکز بر بُعد کلامی و دفاع اعتقادی است و مناظره را کمتر به‌عنوان یک الگوی ارتباطی و تمدنی بررسی کرده‌اند.

سومین حوزهٔ پژوهشی، ادبیات نظری معاصر دربارهٔ گفت‌وگوی ادیان و تکثر دینی است. نظریه‌هایی همچون «اخلاق جهانی» هانس کونگ (Küng ,1986) و اصول گفت‌وگوی دیالوژیک لئونارد سویدلر (Swidler ,2014) بر احترام متقابل، پذیرش تکثر و جست‌وجوی حقیقت در چهارچوب گفت‌وگوی برابر تأکید دارند. همچنین در مباحث مربوط به دیپلماسی دینی و گفت‌وگوی تمدنی، پژوهشگرانی چون اسکات اپلبی (Appleby ,2000) نقش دین در کاهش منازعات هویتی را برجسته ساخته‌اند. این ادبیات عمدتاً بر تجربه‌های معاصر و غربی متمرکز بوده و کمتر به بازخوانی نمونه‌های تاریخی در سنت اسلامی به‌عنوان منابع نظری پرداخته است.

برایند این سه حوزه نشان می‌دهد که شکاف معرفتی در ادبیات موجود وجود دارد: از یک‌سو، منابع کلاسیک فاقد تحلیل نظری‌اند و از سوی دیگر، مطالعات کلامی معاصر، به‌رغم تحلیل‌های دقیق استدلالی، کمتر به ابعاد ارتباطی و تمدنی مناظره توجه کرده‌اند؛ در عین حال، نظریه‌های

معاصر گفت‌وگوی ادیان نیز کمتر به بازخوانی نمونه‌های تاریخی اسلامی به‌عنوان «موردهای نظریه‌ساز» پرداخته‌اند. بر این اساس، خلأ اصلی پژوهش را می‌توان در فقدان نوعی چهارچوب تحلیلی دانست که بتواند مناظرات امام رضاؑ را از سطح «متن کلامی» به سطح «الگوی هنجاری دیپلماسی گفت‌وگوی ادیان» ارتقا دهد. این پژوهش درصدد است با اتخاذ رویکردی میان‌رشته‌ای و بهره‌گیری از تحلیل محتوای کیفی، این خلأ را پر کند و ضمن استخراج الگوی عقلانی ارتباطی مناظرات رضوی، آن را در نسبت با نظریه‌های معاصر گفت‌وگوی تمدنی بازخوانی نماید. این رویکرد، نه‌تنها به فهمی عمیق‌تر از سیرهٔ گفت‌وگویی امام رضاؑ می‌انجامد، بلکه امکان کاربست آن در مواجهه با چالش‌های تکثر دینی در جهان معاصر را نیز فراهم می‌سازد.

۱-۲. روش پژوهش

این پژوهش از حیث هدف، بنیادی و از نظر روش، کیفی با رویکرد توصیفی تحلیلی است. برای تحلیل داده‌ها از «تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار» استفاده شده است. در این رویکرد، چهارچوب مفهومی اولیه بر پایهٔ ادبیات نظری گفت‌وگوی ادیان و دیپلماسی دینی با تأکید بر مؤلفه‌هایی مانند عقلانیت مشترک، کرامت انسانی و حقیقت‌جویی صورت‌بندی شده و سپس داده‌های متنی در پرتو این چهارچوب، کدگذاری و تحلیل شده‌اند. در عین حال، پژوهش نسبت به ظهور مقوله‌های جدید در فرایند تحلیل نیز گشوده بوده و از این‌رو، کدهای نوظهور نیز در کنار کدهای پیشینی مورد توجه قرار گرفته‌اند.

جامعه داده‌های پژوهش را گزاره‌های مربوط به مناظرات امام رضاؑ در منابع معتبر حدیثی و تاریخی، از جمله «عیون اخبارالرضا»، «الاحتجاج» و «بحارالانوار» تشکیل می‌دهد. از میان این منابع، نمونه‌ها به‌صورت هدفمند و بر اساس معیار «برخورداری از ساختار استدلالی روشن و کنش گفت‌وگویی صریح» انتخاب شده‌اند. همچنین، تلاش شده است مناظراتی گزینش شود که در آن‌ها تعامل مستقیم با پیروان ادیان دیگر اعم از مسیحی، یهودی و زرتشتی وجود داشته باشد تا امکان تحلیل الگوهای بینادینی فراهم شود.

واحد تحلیل در این پژوهش، «گزاره‌های استدلالی و کنش‌های زبانی» در متن مناظرات است. بر این اساس، هر عبارت یا جمله‌ای که حامل استدلال، طرح پرسش، ارائه پاسخ یا تنظیم رابطه گفت‌وگویی باشد، به‌عنوان یک واحد مستقل تحلیل در نظر گرفته شده است. این تعریف از واحد تحلیل، امکان بررسی هم‌زمان سطوح زبانی و استدلالی را فراهم می‌سازد. فرایند تحلیل داده‌ها در سه مرحله انجام شده است: نخست، استخراج گزاره‌های کلیدی از متن مناظرات و

تفکیک آن‌ها بر اساس نقش گفت‌وگویی (نظیر استدلال، پرسش، پاسخ و ارجاع)؛ دوم، کدگذاری مفهومی داده‌ها بر اساس مؤلفه‌های اولیهٔ پژوهش (از جمله عقلانیت مشترک، التزام به مبانی معرفتی مخاطب، کرامت انسانی و حقیقت‌جویی) و نیز شناسایی و ادغام کدهای نوظهور؛ و سوم، دسته‌بندی و تفسیر کدها در سه سطح تحلیلی شامل سطح زبانی (انتخاب واژگان و ساختارهای نحوی)، سطح استدلالی (نحوه چینش مقدمات و نتایج) و سطح بافتی (شرایط تاریخی اجتماعی مناظره و جایگاه کنشگر در ساختار قدرت).

به‌منظور افزایش اعتبار و قابلیت اتکای تحلیل، تلاش شده است پیوند میان داده‌های متنی و استنباط‌های نظری به‌صورت شفاف و مستند ارائه شود و از تعمیم‌های فاقد پشتوانه متنی پرهیز شود. همچنین، تحلیل‌ها مبتنی بر شواهد مستقیم از متن مناظرات سامان یافته و از تفسیرهای خارج از چهارچوب داده‌ها اجتناب شده است. این رویکرد، به ارتقای اعتبار درونی و انسجام تفسیری پژوهش کمک می‌کند. در مجموع، این روش امکان آن را فراهم می‌سازد که الگوی گفت‌وگویی مناظرات رضوی از سطح توصیف تاریخی فراتر رفته و در قالب چهارچوب مفهومی و قابل تعمیم در حوزه دیپلماسی دینی بازسازی شود. در این پژوهش، استنتاج‌های نظری صرفاً در سطح «بازخوانی تحلیلی» ارائه شده‌اند و نه در سطح «انتساب قطعی معنا به نیت تاریخی گوینده»؛ بنابراین، مفاهیمی چون دیپلماسی دینی و عقلانیت ارتباطی، به‌عنوان «چهارچوب‌های تبیینی پسینی» به کار رفته‌اند، نه به‌عنوان مقاصد آگاهانه تاریخی کنشگران.

۲. چهارچوب نظری: گفت‌وگوی تمدنی و دیپلماسی دینی

گفت‌وگوی تمدنی به‌عنوان یک رویکرد نظری، بر این ایده استوار است که فرهنگ‌ها و ادیان مختلف می‌توانند از طریق تعامل سازنده، به سطحی از تفاهم، هم‌زیستی و کاهش تعارض دست یابند. در این نگاه، گفت‌وگو جایگزین تقابل می‌شود و بر اصولی مانند عقلانیت ارتباطی، احترام به دیگری و پذیرش تکثر هویتی تکیه دارد(مسجدجامعی، ۱٤۰۰: ۵۲-۵۵). به بیان دیگر، «دیگری» نه به‌عنوان یک رقیب، بلکه به‌عنوان طرفی در یک فرایند مشترک فهم و معنا تلقی می‌شود. در ادامه همین چهارچوب، دیپلماسی دینی را می‌توان صورت کاربردی این رویکرد دانست؛ جایی که دین نقش فعالی در ایجاد و تقویت ارتباط میان جوامع ایفا می‌کند. در این سطح، گفت‌وگو دیگر ابزاری برای غلبه نیست، بلکه به فرایندی برای روشن‌تر شدن حقیقت، کاهش سوءتفاهم‌ها و نزدیک شدن افق‌های فکری تبدیل می‌شود. با این ملاحظه، مناظرات امام رضا علیه‌السلام ظرفیت آن را دارند که در پرتو این چهارچوب بازخوانی شوند. در این مناظرات، می‌توان نشانه‌هایی از عقلانیت

مشترک، توجه به مبانی معرفتی مخاطب، رعایت کرامت انسانی و جهت‌گیری حقیقت‌جویانه را مشاهده کرد؛ مؤلفه‌هایی که با اصول گفت‌وگوی تمدنی هم‌خوانی دارند و از امکان الگوسازی برخوردارند. اهمیت این مسئله در آن است که تحلیل این مناظرات را از سطح گزارش تاریخی فراتر می‌برد و به سطح استخراج الگوی مفهومی ارتقا می‌دهد.

در این پژوهش، چهارچوب گفت‌وگوی تمدنی و دیپلماسی دینی صرفاً به‌عنوان زمینه نظری مطرح نیست، بلکه به‌مثابهٔ ابزار تحلیل به کار گرفته می‌شود. به این معنا که مؤلفه‌های برآمده از این چهارچوب، مبنای کدگذاری و تفسیر داده‌های متنی قرار می‌گیرد و از طریق آن‌ها، نحوه شکل‌گیری کنش‌های زبانی و استدلالی در مناظرات رضوی به‌صورت نظام‌مند تحلیل می‌شود.

۲-۱. تحلیل و یافته‌های پژوهش

۲-۱-۱. حقیقت‌جویی به‌مثابهٔ جهت‌دهنده اخلاق گفت‌وگو و ضامن کرامت انسانی در مناظرات رضوی

یکی از بنیادی‌ترین مؤلفه‌های مناظرات امام رضاؑ، «حقیقت‌جویی» است؛ اما این حقیقت‌جویی نه در سطح یک ادعای انتزاعی، بلکه در قالب یک سازوکار عملی و گفت‌وگویی تحقق می‌یابد. بررسی دقیق مناظرات نشان می‌دهد که حقیقت در این الگو، محصول یک فرایند است: فرایندی متشکل از استدلال عقلانی، التزام به قواعد اخلاقی و به‌رسمیت‌شناختن افق فهم مخاطب. به همین دلیل، گفت‌وگو در این سنت، از سطح جدل و غلبه فراتر رفته و به «کنش مشترک معرفتی» تبدیل می‌شود(طبرسی، ۱۴۰۳ق: ج۱: ۳۹۰-۳۹۵).

ساختار گفت‌وگو در مناظرات امام رضاؑ، به‌گونه‌ای تنظیم می‌شود که طرف مقابل نه به‌عنوان «مخالفی برای شکست»، بلکه به‌عنوان «مشارکت‌کننده در کشف معنا» در نظر گرفته می‌شود. در مناظره با جاثلیق مسیحی، امام ابتدا از او می‌خواهد بر مبنای انجیل سخن بگوید و سپس با استناد به همان متن، استدلال خود را پیش می‌برد؛ این روش نشان می‌دهد که حقیقت‌جویی بدون پذیرش چهارچوب معرفتی مخاطب اساساً امکان تحقق ندارد(خزعلی، ۱۳۹۶: ۸۵-۹۰؛ ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج۲: ۲۱۰-۲۲۰). در اینجا، استدلال نه تحمیلی، بلکه «درون‌گفتمانی» است؛ یعنی از درون نظام فکری مخاطب صورت می‌گیرد. این رویکرد، پیامد مستقیم اخلاقی نیز دارد. هنگامی که هدف، کشف حقیقت باشد، منطق تحقیر، تمسخر و برتری‌جویی جای خود را به احترام و شنیدن فعال می‌دهد. به همین دلیل است که در مناظرات رضوی، حتی در مواجهه با پرسش‌های چالش‌برانگیز، هیچ نشانه‌ای از واکنش احساسی یا تخریب شخصیت دیده نمی‌شود. این امر نشان می‌دهد که کرامت انسانی نه یک اصل حاشیه‌ای، بلکه جزء لاینفک

سازوکار حقیقت‌جویی است(جعفریان، ۱۳۹۶: ۱۲۵-۱۳۵).

در سطح روش‌شناختی، این الگو با استفاده از «استدلال متناسب با مخاطب» تکمیل می‌شود. امام رضا علیه‌السلام بسته به نوع مخاطب، از منابع متفاوتی بهره می‌گیرند؛ در گفت‌وگو با اهل کتاب به متون دینی آنان، و در مواجهه با متکلمان به مبانی عقلی مشترک استناد می‌کنند. این انعطاف روشی، نشان‌دهنده آن است که حقیقت‌جویی در این چهارچوب، امری ایستا نیست، بلکه فرایندی پویا و وابسته به زمینه ارتباطی است(ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج۲: ۱۸۰-۱۸۴). خزعلی نیز با تحلیل این مناظرات نشان می‌دهد که این جابه‌جایی گفتمانی، نقش مهمی در افزایش قابلیت اقناع و کاهش مقاومت مخاطب دارد(خزعلی، ۱۳۹۶: ۹۲-۹۵).

نمونهٔ روشن این رویکرد را می‌توان در مناظره با جاثلیق مشاهده کرد؛ جایی که امام با طرح پرسش‌هایی دربارهٔ ماهیت نبوت در سنت مسیحی، مخاطب را به بازاندیشی در پیش‌فرض‌های خود وادار می‌کند، بدون آنکه موضعی تحکمی اتخاذ کند(مجلسی، ۱۴۰۷ق، ج۴۹: ۹۸-۱۰۱). این شیوه نشان می‌دهد که هدف، هدایت تدریجی ذهن مخاطب است، نه صرفاً ارائه پاسخ نهایی. به تعبیر دقیق‌تر، در این الگو «فرایند فهم» بر «نتیجهٔ فوری» تقدم دارد.

از منظر کلامی نیز این رویکرد قابل تبیین است. در سنت امامیه، مناظره ابزاری برای هدایت و تبیین حقیقت است، نه صرفاً اثبات برتری اعتقادی(خسروپناه، ۱۳۹۲: ۸۲-۸۵). این مبنا، مفهوم موفقیت در گفت‌وگو را بازتعریف می‌کند: موفقیت زمانی حاصل می‌شود که سطح فهم مخاطب ارتقا یابد، حتی اگر به تغییر فوری موضع او منجر نشود. این نکته، با رویکردهای معاصر گفت‌وگوی ادیان نیز هم‌راستاست که بر «کشف مشترک حقیقت» به‌جای رقابت تأکید دارند (Küng,1986 :75-80).

در سطحی عمیق‌تر، می‌توان نشان داد که در مناظرات رضوی، سه مؤلفه «حقیقت‌جویی»، «کرامت انسانی» و «اخلاق گفت‌وگو» در یک شبکه مفهومی به‌هم‌پیوسته عمل می‌کنند. حقیقت‌جویی جهت‌دهندهٔ گفت‌وگوست، کرامت انسانی مرزهای آن را تعیین می‌کند و اخلاق گفت‌وگو سازوکار تحقق آن را فراهم می‌سازد. به همین دلیل، هرگونه انحراف از یکی از این عناصر، کل فرایند را مختل می‌کند. این الگو در بستر تاریخی خود نیز کارکردی راهبردی دارد. در فضای چنددینی عصر عباسی، به‌ویژه در دربار مأمون، هرگونه گفت‌وگوی تقابلی می‌توانست به تنش‌های سیاسی و اجتماعی دامن بزند. در چنین شرایطی، تأکید بر حقیقت‌جویی همراه با حفظ کرامت مخاطب، به ابزاری مؤثر برای مدیریت تنوع دینی تبدیل می‌شود. این همان نکته‌ای است که در نظریه‌های معاصر نیز مورد توجه قرار گرفته است: گفت‌وگو زمانی به نتیجه

می‌رسد که از منطق «برد-باخت» فاصله گرفته و به «فرایند مشترک فهم» تبدیل شود (Appleby,2000: 45-55).

در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که در مناظرات امام رضاؑ، حقیقت‌جویی صرفاً یک هدف معرفتی نیست، بلکه هستهٔ مرکزی یک نظام گفت‌وگویی است که هم‌زمان کارکردهای معرفتی، اخلاقی و ارتباطی را تنظیم می‌کند. این نظام، با تبدیل گفت‌وگو به فرایندی عقلانی، محترمانه و مشارکتی، الگویی قابل بازسازی برای دیپلماسی دینی و گفت‌وگوی بین‌الادیانی در جهان معاصر فراهم می‌سازد.

۲-۱-۲. عقلانیت مشترک به‌عنوان مبنای گفت‌وگو در مناظرات امام رضاؑ

یکی از مسائل اساسی در مطالعات معاصر گفت‌وگوی ادیان، تبیین این پرسش است که گفت‌وگو میان سنت‌های دینی با مبانی معرفتی متفاوت، بر چه اساسی می‌تواند از سطح تقابل عبور کند و به فهم متقابل منجر شود. در بسیاری از پژوهش‌ها، از «عقلانیت مشترک» به‌عنوان پیش‌شرط چنین گفت‌وگویی یاد شده است؛ با این حال، این مفهوم اغلب در سطحی نظری باقی مانده و کمتر به نحوهٔ تحقق عینی آن در متون تاریخی پرداخته شده است. در این میان، مناظرات امام رضاؑ ظرفیت مهمی برای بازخوانی این مسئله فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که عقلانیت مشترک چگونه می‌تواند در بستر واقعی گفت‌وگو تحقق یابد(غلامی، ۱۴۰۳: ۲۰۱-۲۰۳).

مراد از عقلانیت مشترک، سطحی از فهم و استدلال انسانی است که فراتر از تعلقات خاص دینی، برای مخاطبان گوناگون قابل درک و پذیرش باشد و بتواند نقش «نقطه آغاز مشترک» در گفت‌وگو را ایفا کند(ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج۲: ۱۶۵؛ Küng, 1986: 23-25). اهمیت این مفهوم زمانی روشن‌تر می‌شود که آن را نه صرفاً یک تعریف انتزاعی، بلکه به‌عنوان یک راهبرد زبانی و استدلالی در متن مناظرات بررسی کنیم. بررسی مناظرات رضوی نشان می‌دهد که این عقلانیت در نحوهٔ انتخاب مقدمات و چینش استدلال‌ها ظهور می‌یابد. امام رضاؑ معمولاً گفت‌وگو را از گزاره‌هایی آغاز می‌کند که یا بدیهی‌اند یا دست‌کم در چهارچوب فکری مخاطب قابل پذیرش‌اند؛ گزاره‌هایی که بار هویتی تقابلی ندارند و امکان شکل‌گیری نقطه عزیمت مشترک را فراهم می‌کنند. این شیوه، علاوه بر کاهش تنش، زمینه را برای پیشبرد تدریجی استدلال فراهم می‌سازد (غلامی، ۱۴۰۳: ۲۰۲؛ مجلسی، ۱۴۰۷ق، ج۴۹: ۸۷-۸۹). در این چهارچوب، می‌توان گفت حرکت استدلال در این مناظرات از «اشتراکات عقلانی» به «نقاط اختلاف» صورت می‌گیرد. برای نمونه، در مناظره با جاثلیق مسیحی، امامؑ بحث را از مفاهیمی مانند حکمت الهی و نیازمندی جهان به مبدأ آغاز می‌کند و سپس به‌تدریج به مسئله توحید می‌رسد. این

روند نشان می‌دهد که استدلال، نه به‌صورت دفعی، بلکه در قالب فرایندی تدریجی و بر اساس پذیرش گام‌به‌گام مخاطب شکل می‌گیرد؛ امری که از نظر منطقی به انسجام استدلال و از نظر ارتباطی به افزایش پذیرش می‌انجامد(غلامی، ۱۴۰۳: ۲۱۲-۲۱۳؛ ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج۲: ۱۶۵-۱۷۲؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق: ۳۵۸-۳۶۲).

نمونه‌ای مشابه را می‌توان در مناظره با عالمان یهودی مشاهده کرد؛ جایی که امام﵇ با تکیه بر اصولی همچون توحید و عدالت الهی و نیز استدلال‌های علّی دربارهٔ نظم جهان، گفت‌وگو را پیش می‌برد. این نوع استدلال‌ها، به دلیل اتکا به عقل عمومی، به‌گونه‌ای طرح می‌شود که حتی برای مخاطبانی با پیش‌زمینه‌های اعتقادی متفاوت نیز قابل فهم و ارزیابی باشند(طبرسی، ۱۴۰۳ق: ۳۵۸-۳۶۲). در کنار این، توجه به چهارچوب معرفتی مخاطب از ویژگی‌های مهم این مناظرات است. گفت‌وگو زمانی می‌تواند به نتیجه برسد که استدلال‌ها در افق فهم طرف مقابل صورت‌بندی شود. در غیر این صورت، حتی استدلال‌های قوی نیز با مقاومت مواجه خواهند شد (Swidler ,2014 :45-47). در مناظرات امام رضا﵇، این اصل به‌روشنی رعایت شده است؛ چنان‌که در مواردی که مخاطب استناد به قرآن را نمی‌پذیرد، امام﵇ استدلال را بر اساس کتاب مقدس مورد قبول او ادامه می‌دهد(غلامی، ۱٤۰۳: ۲۰٤؛ ابن‌بابویه، ۱۳۷۲: ۳۱۸). شاهد دیگری از مناظرهٔ امام رضا﵇ با سلیمان مَروزی، متکلم برجسته خراسان، در همین راستا قابل ذکر است. این مناظره که به‌خواست مأمون و با هدف آزمودن امام﵇ در مجلسی جداگانه برگزار شد، حول محور «بَداء» و «ارادهٔ الهی» شکل گرفت(ابن بابویه، ۱٤۰٤ق، ج۱: ۱۷۹-۱۹۱؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج۲: ۴۰۱-۴۰۴). نکتهٔ درخور توجه آن است که امام﵇ در این مناظره نیز، همچون مناظره با جاثلیق، گفت‌وگو را نه از یک مدعای اختصاصاً شیعی، بلکه از مقدماتی عقلانی و قابل‌فهم برای هر متکلمی صرف‌نظر از مذهب آغاز می‌کند و به‌تدریج سلیمان را در تناقض‌های استدلالی خود گرفتار می‌سازد، به‌گونه‌ای که وی سرانجام ناگزیر به پذیرش نظریه بداء تن می‌دهد. تکرار این الگو در دو مناظره با مخاطبانی کاملاً متفاوت یکی مسیحی و دیگری متکلمی مسلمان اما مخالف نشان می‌دهد که «عقلانیت مشترک» در سیرهٔ امام رضا﵇ یک راهبرد موردی و وابسته به یک مناظرهٔ خاص نبوده، بلکه اصلی ثابت و فرامذهبی در ساختار گفت‌وگوی ایشان بوده است.

از سوی دیگر، این شیوهٔ استدلال متناسب با شرایط تاریخی و اجتماعی نیز تنظیم شده است. برگزاری این مناظرات در فضای رسمی دربار مأمون و در حضور نمایندگان ادیان مختلف، اقتضا می‌کرد که گفت‌وگو بر پایه زبانی مشترک و قابل فهم برای همگان پیش رود. در چنین بستری، تکیه بر عقلانیت مشترک، علاوه بر کارکرد معرفتی، کارکردی تدبیری نیز داشته و به مدیریت

فضـای گفت‌وگـو کمـک کـرده اسـت (مجلسـی، ۱۴۰۷ق، ج۴۹: ۸۷-۸۹). در عیـن حـال، عقلانیـت به‌کاررفتـه در ایـن مناظـرات بـه اسـتدلال منطقـی صـرف محـدود نمی‌شـود، بلکـه بـا ابعـاد اخلاقـی و عاطفـی نیـز همـراه اسـت. رعایـت انصـاف، پرهیـز از تحقیـر مخاطـب و ایجـاد فضـای گفت‌وگـوی آزاد، در کنـار اسـتدلال عقلـی، نقـش مهمـی در افزایـش اثرگـذاری سـخن و آمادگـی مخاطـب بـرای پذیـرش دارد(غلامـی، ۱۴۰۳: ۲۱۳؛ جعفریـان، ۱۳۹۶: ۲۸۶-۲۸۷).

ایـن رویکـرد را می‌تـوان در چهارچـوب سـنت کلامـی شـیعه نیـز تبییـن کـرد؛ جایـی کـه عقـل به‌عنوان یکـی از منابـع معرفـت دینـی، در تعامـل بـا وحـی قـرار دارد و می‌توانـد نقشـی واسـط در گفت‌وگـو بـا دیگـر سـنت‌های دینـی ایفـا کند(خسـروپناه، ۱۳۹۲: ۶۵-۶۸). همچنیـن هم‌سـویی ایـن الگـو بـا برخی نظریه‌هـای معاصـر گفت‌وگـوی ادیـان نیـز قابـل توجـه اسـت؛ از جملـه دیـدگاه هانـس کونـگ کـه گفت‌وگـوی بین‌الادیانـی را مبتنـی بـر عقلانیـت انسـانی و اصـول اخلاقـی مشـترک می‌دانـد (Küng, 1986: 23-25). در سـطحی فراتـر، ایـن نـوع عقلانیـت دارای کارکـردی تمدنـی نیـز هسـت. تأکیـد بـر نقـاط مشـترک و پرهیـز از تقابل‌هـای هویتـی، می‌توانـد زمینـه هم‌زیسـتی مسـالمت‌آمیز میـان پیـروان ادیـان مختلـف را فراهـم سـازد و از تبدیـل اختلافـات اعتقـادی بـه تعارضـات اجتماعـی جلوگیـری کنـد.

بـر ایـن اسـاس، می‌تـوان گفـت عقلانیـت مشـترک در مناظـرات امـام رضـاؑ، صرفـاً یـک تکنیـک اسـتدلالی نیسـت، بلکـه بخشـی از یـک الگـوی منسـجم گفت‌وگویـی اسـت کـه در آن، انتخـاب گزاره‌ها، نحـوۀ اسـتدلال و توجـه بـه بسـتر ارتباطـی، همگـی در جهـت تحقق فهـم، اقنـاع و تـداوم گفت‌وگـو به‌کار گرفتـه می‌شـوند. ایـن ویژگـی، مناظـرات رضـوی را بـه الگویـی قابـل اتـکا بـرای بازاندیشـی در شـیوه‌های گفت‌وگـوی دینـی در شـرایط معاصـر تبدیـل می‌کنـد.

۲-۱-۳. التزام به مبانی معرفتی مخاطب در مناظرات امام رضاؑ

یکـی از خلأهـای مهـم در بازسـازی الگوهـای گفت‌وگـوی دینـی، فقـدان تبییـن روشـن از چگونگـی ترجمـه مبانـی نظـری بـه رفتـار اسـتدلالی در متـن گفت‌وگوسـت. مناظـرات امـام رضـاؑ ایـن امـکان را فراهـم می‌کنـد تـا ایـن فراینـد نـه صرفـاً در سـطح توصیـه، بلکـه در سـطح کنـش زبانـی و اسـتدلالی بازسـازی شـود. در ایـن چهارچـوب، از مفهومـی بـا عنـوان «التـزام بـه مبانـی معرفتـی مخاطـب» سـخن گفتـه می‌شـود؛ بدیـن معنـا کـه گوینـده، اسـتدلال خـود را بـر پایـۀ مقدماتـی سـامان می‌دهـد کـه در دسـتگاه تصـوری و تصدیقـی مخاطـب، پیشـاپیش معتبـر تلقـی می‌شـود. بـر ایـن اسـاس، موفقیـت گفت‌وگـو نـه فقـط بـه اسـتحکام منطقـی، بلکـه بـه نسـبت آن بـا افـق فهـم مخاطـب وابسـته اسـت.

نمونـۀ روشـن ایـن الگـو در مناظـره امـام رضـاؑ بـا جاثلیـق مسـیحی قابـل مشـاهده اسـت. در آغـاز

گفت‌وگـو، هنگامـی کـه جاثلیـق تصریـح می‌کنـد کـه اسـتناد بـه قـرآن و پیامبـر اسـلام را نمی‌پذیـرد، امـام﵇ بلافاصلـه مسـیر اسـتدلال را تغییـر داده و می‌فرماینـد: «فـإن احتججـت علیـك بإنجیلـك أتقـرّ به؟»(سـپهر، ۱۳۴۸: ۲۱۶). ایـن تغییـر جهـت، صرفـاً یـک جابه‌جایـی صـوری نیسـت، بلکـه نشـان‌دهندۀ انتقـال نقطـۀ عزیمـت اسـتدلال از نظـام درون‌دینـی اسـلام بـه نظـام معرفتـی مخاطـب اسـت؛ امـری کـه در آن، مرجعیـت معرفتـی مخاطـب بـه رسـمیت شـناخته می‌شـود و گفت‌وگـو در چهارچوبـی درون‌سیسـتمی ادامـه می‌یابد(طبرسـی، ۱۴۰۳ق: ۳۵۸-۳۶۲).

ایـن رویکـرد در سـطح صورت‌بنـدی زبانـی نیـز تـداوم می‌یابـد. امـام﵇ به‌جـای طـرح مسـتقیم مدعـا، از سـاختار پرسـش تأییـدی بهـره می‌گیرنـد و می‌فرماینـد: «أليـس فـي الإنجيـل أن عيسـى قـال: إنـي ذاهـب إلـى ربكـم و ربي؟»(سـپهر، ۱۳۴۸: ۲۱۶-۲۱۷). کاربـرد «أليـس» در اینجـا، مخاطـب را در موقعیـت تأییـد یـک گـزاره آشـنا قـرار می‌دهـد و اسـتدلال را بـه نوعـی مشـارکت شـناختی تبدیـل می‌کنـد؛ به‌گونـه‌ای کـه فراینـد اقنـاع از مسـیر درون‌فهمی پیـش مـی‌رود، نـه تقابل(طبرسـی، ۱۴۰۳ق: ۳۶۰-۳۶۵). در سـطح اسـتدلالی، ایـن الگـو بـا پذیـرش قواعـد مـورد قبـول مخاطـب تکمیـل می‌شـود. هنگامـی کـه جاثلیـق بـر لـزوم اقامـه «شـاهد عـادل» تأکیـد می‌کنـد، امـام﵇ نیـز همـان قاعـده را مبنـا قـرار می‌دهنـد و در چهارچـوب آن اسـتدلال می‌کنند(سـپهر، ۱۳۴۸: ۲۱۷). ایشـان بـا ارجـاع بـه یوحنـای دیلمـی کـه در سـنت مسـیحی معتبـر اسـت، نوعـی الـزام درون‌سیسـتمی ایجـاد می‌کننـد؛ به‌گونـه‌ای کـه مخاطـب ناگزیـر می‌شـود بـر اسـاس مقدمـات پذیرفته‌شـده خـود، نتایـج را بپذیـرد. ایـن رونـد در ادامـه بـا اسـتنطاق متـن مقـدس تشـدید می‌شـود؛ آنجـا کـه امـام﵇ می‌فرماینـد: «فاقسـمت علیـك هـل نطـق الإنجيل...»(همـان: ۲۱۷). در اینجـا، اسـتدلال از سـطح نقـل صـرف فراتـر رفتـه و بـه سـطح تعهـد معرفتـی مخاطـب نسـبت بـه متـن مقدسـش ارتقـا می‌یابد(ابـن بابویـه، ۱۴۰۴ق، ج۲: ۱۶۸-۱۷۲).

افـزون بـر ایـن، امـام﵇ در ادامـۀ مناظـره بـا بهره‌گیـری از عناصـر مشـترک در سـنت‌های دینـی، بـه بازتعریـف مفاهیـم کلامـی می‌پردازنـد. بـرای مثـال، در پاسـخ بـه اسـتدلال جاثلیـق دربـاره الوهیـت عیسـی﵇ بـه دلیـل احیـای مـردگان، امام﵇ با اسـتناد بـه نمونه‌هـای مشـابه در میان انبیای پیشـین، ماننـد الیسـع و حزقیـل، نشـان می‌دهنـد که ایـن افعـال لزومـاً دلالت بـر الوهیـت ندارند(سـپهر، ۱۳۴۸: ۲۲۰-۲۲۲). ایـن اسـتدلال دقیقـاً در چهارچـوب داده‌هایـی صـورت می‌گیـرد کـه در سـنت‌های دینـی دیگـر نیـز ریشـه دارنـد و از ایـن‌رو، امـکان انـکار آن بـرای مخاطـب کاهـش می‌یابد(طبرسـی، ۱۴۰۳ق: ۳۶۰-۳۶۵).

نمونـۀ مشـابه و مسـتقلی از همیـن اصـل را می‌تـوان در مناظـره امـام رضـا﵇ بـا رأس‌الجالـوت،

بـزرگ یهودیـان، مشـاهده کـرد. در ایـن مناظـره، رأس‌الجالـوت پیشـاپیش اعـلام می‌کنـد کـه تنهـا اسـتدلال‌های مبتنـی بـر تـورات، انجیـل، زبـور داوود یـا صُحُـف ابراهیـم و موسـی را می‌پذیـرد؛ امـام (ع) نیـز بی‌درنـگ همیـن چهارچـوب را می‌پذیـرد و اسـتدلال خـود بـر نبـوت پیامبـر اسـلام(ص) را تمامـاً بـر پایـه شـواهدی از همیـن متـون از جملـه سـخن حضـرت موسـی(ع) بـه بنی‌اسـرائیل دربـاره ظهـور پیامبـری از میـان «بـرادران» ایشـان و نیـز عباراتـی از کتـاب اشـعیا و حَبَقـوق دربـاره «نـوری کـه از کـوه فـاران آشـکار شـد» سـامان می‌دهد(ابـن بابویـه، ۱٤۰٤ق، ج۱: ۱۵۴-۱۷۵). ایـن شـیوه دقیقـاً همـان الگویـی اسـت کـه در مناظـره بـا جاثلیـق دیـده شـد، امـا ایـن‌بـار در نظـام معرفتـی کامـلاً متفاوتـی (یهودیـت) بـه کار رفتـه اسـت. تکـرار ایـن سـازوکار در دو مناظـره مسـتقل، بـا دو نظـام دینـی متفـاوت، مؤیـد آن اسـت کـه «التـزام بـه مبانـی معرفتـی مخاطـب» یـک قاعـدهٔ سـاختاری و تکرارشـونده در روش مناظـره‌ای امـام رضـا(ع) بـوده، نـه ویژگـی منحصـر بـه یـک گفت‌وگـوی خـاص.

در سـطح بافتـی، توجـه بـه شـرایط برگـزاری مناظـره نیـز اهمیـت دارد. ایـن گفت‌وگـو در فضای رسـمی دربـار مأمـون و در حضـور نماینـدگان ادیان مختلف شـکل گرفتـه اسـت (سـپهر، ۱۳۴۸: ۲۱۶). در چنین فضایـی، هرگونـه بی‌اعتنایـی بـه مبانـی معرفتـی مخاطـب می‌توانسـت بـه انسـداد ارتباطـی بینجامـد. از ایـن‌رو، التـزام بـه ایـن مبانـی را بایـد بخشـی از یـک تدبیـر ارتباطـی در یـک موقعیـت چندلایـه سیاسـی دینـی دانسـت(مجلسـی، ۱۴۰۷ق، ج۴۹: ۸۴-۸۶).

از منظـر کلامـی، ایـن روش مبتنـی بـر تمایـز میان «سـطح حقیقـت» و «سـطح اقنـاع» اسـت. امـام رضا (ع) بـدون عـدول از حقانیـت آموزه‌هـای اسـلامی، در سـطح گفت‌وگـو از ابزارهایـی اسـتفاده می‌کنـد کـه در دسـتگاه معرفتـی مخاطـب معتبرنـد. ایـن تفکیـک، ضمـن حفـظ مرزهـای اعتقـادی، امـکان گفت‌وگـوی مؤثـر را فراهـم می‌سازد(خسـروپناه، ۱۳۹۲: ۷۴-۷۷). ایـن رویکـرد، ریشـه در سـنت قرآنـی نیـز دارد؛ آنجـا کـه قـرآن گفت‌وگـو را بـر پایـه «کلمـة سـواء» سـامان می‌دهد(آل‌عمـران، ۶۴).

تحلیـل ایـن مناظـره نشـان می‌دهـد کـه التـزام به مبانـی معرفتـی مخاطـب در مناظـرات رضـوی، صرفاً یـک اصـل نظـری یـا اخلاقـی نیسـت، بلکـه در انتخـاب واژگان، نحـوه طـرح پرسـش، سـاختار اسـتدلال و توجـه بـه بافـت موقعیتـی، به‌صـورت عینـی تحقـق یافتـه اسـت. آنچـه در اینجـا رخ می‌دهـد، نوعـی عقلانیـت ارتباطـی اسـت کـه در آن، اقنـاع از مسـیر درون‌فهمـی و مشـارکت معرفتـی حاصـل می‌شـود، نـه از طریـق تحمیـل بیرونـی. ایـن الگـو، در نظریه‌هـای معاصـر گفت‌وگـوی ادیـان نیـز مـورد تأکیـد قـرار گرفتـه اسـت (Swidler ,2014 :45-47) و از منظـر دیپلماسـی دینـی می‌توانـد به‌عنـوان یـک راهبـرد عملیاتـی بـرای مدیریـت تعامـلات بین‌دینـی تفسـیر شـود. بـر ایـن اسـاس، «التـزام بـه مبانـی معرفتـی مخاطـب» را می‌تـوان به‌عنـوان یـک اصـل سـاختاری در عقلانیـت ارتباطـیِ مناظـرات رضـوی

صورت‌بندی کرد؛ اصلی که در آن، نسبت میان زبان، استدلال و بافت موقعیتی، به‌گونه‌ای تنظیم می‌شود که فرایند اقناع از درون دستگاه معرفتی مخاطب شکل گرفته و بدین‌ترتیب، امکان تبدیل اختلاف اعتقادی به گفت‌وگوی معنادار و پایدار فراهم می‌گردد.

۲-۱-٤. کرامت انسانی و اخلاق گفت‌وگو در مناظرات امام رضا﵇

یکی از مسائل اساسی در تحلیل گفت‌وگوهای دینی، تمایز میان «توصیف اخلاقی» و «کارکرد ارتباطی اخلاق» است. در بسیاری از پژوهش‌ها، اخلاق گفت‌وگو صرفاً در حد توصیه‌ای هنجاری باقی می‌ماند، بی‌آنکه نقش آن در پیشبرد استدلال و اقناع بررسی شود. در مقابل، مناظرات امام رضا﵇ نشان می‌دهد که کرامت انسانی نه فقط یک فضیلت اخلاقی، بلکه یک سازوکار عملی در تنظیم کنش گفت‌وگویی است؛ سازوکاری که به‌طور مستقیم در کاهش تنش‌های هویتی و افزایش امکان اقناع نقش دارد. در این چهارچوب، کرامت انسانی بر اساس آموزهٔ قرآنی «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ»(اسراء، ۷۰)، به‌معنای به‌رسمیت‌شناختن شأن معرفتی و هویتی مخاطب، در مقام مخالف است. این اصل در مناظرات رضوی به‌صورت پرهیز از تحقیر، اجتناب از برچسب‌زنی و تمرکز بر نقد گزاره‌ها به‌جای نقد اشخاص نمود می‌یابد(طبرسی، ۱۴۰۳ق: ۳۸۵-۳۸۸). به بیان دیگر، گفت‌وگو از سطح تقابل هویتی به سطح بررسی عقلانی منتقل می‌شود. تحلیل دلالی این مناظرات نشان می‌دهد که امام رضا﵇ در سطح زبان، از ساختارهایی استفاده می‌کند که به‌جای ایجاد تنش، زمینهٔ مشارکت شناختی را فراهم می‌سازد. به‌جای جملات قاطع و تقابلی، از تعابیری بهره می‌گیرد که مخاطب را به تأمل دعوت می‌کند. این تغییر ظریف در صورت‌بندی زبانی، نقش مهمی در کاهش مقاومت روانی و حفظ فضای گفت‌وگو دارد.

این الگو را می‌توان با نمونه‌های مناظرات امام صادق﵇ نیز تکمیل کرد؛ به‌ویژه در مواجهه با ابن ابی‌العوجاء که از چهره‌های برجسته الحاد در قرن دوم هجری بود. در این مناظرات، امام صادق﵇ با وجود مواضع تند و گاه تمسخرآمیز ابن ابی‌العوجاء، از چهارچوب احترام خارج نمی‌شود و گفت‌وگو را بر پایهٔ استدلال عقلانی پیش می‌برد. برای مثال، در گفت‌وگوی معروف دربارهٔ «مصنوع بودن انسان»، امام﵇ به‌جای تخطئهٔ مستقیم، با طرح پرسشی هدایت‌گر («أ مصنوع أنت أم غير مصنوع؟») مخاطب را وارد فرایند خوداندیشی می‌کند(ابن بابویه، ۱٤۲۳ق: ۲۹۶-۲۹۸ و۲۹۳). این روش، نشان‌دهندهٔ حفظ کرامت مخاطب در عین نقد بنیادین دیدگاه اوست.

نمونهٔ دیگر در استدلال امام﵇ دربارهٔ حدوث عالم است که بدون توهین یا تقلیل شخصیت مخاطب، صرفاً بر تحلیل منطقی تغییر و امکان دگرگونی تکیه می‌کند(طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج۲:

۳۳۶ و ۲۰۰-۲۰۱). حتی در مواردی که ابن ابی‌العوجاء با لحنی تمسخرآمیز دربارهٔ مناسک حج سخن می‌گوید، امامؑ پاسخ را به‌گونه‌ای تنظیم می‌کند که هم شأن گفت‌وگو حفظ شود و هم استدلال ارائه گردد، بدون آنکه به تقابل شخصی کشیده شود(همان: ۳۳۵-۳۳۶ و ۱۹۷-۱۹۹).

نکتهٔ مهم در این نمونه‌ها، تبدیل گفت‌وگو از «میدان غلبه» به «فرایند کشف حقیقت» است. این همان چیزی است که در نظریه‌های معاصر نیز از آن به‌عنوان عقلانیت ارتباطی یاد می‌شود (Habermas,1984 :45-47). در این چهارچوب، هدف گفت‌وگو شکست طرف مقابل نیست، بلکه رسیدن به فهم مشترک است. این رویکرد، به‌ویژه در فضای چنددینی و رسمی دربار مأمون اهمیت دوچندان می‌یابد؛ جایی که هرگونه بی‌احترامی می‌توانست به انسداد کامل ارتباط منجر شود(مجلسی، ۱۴۰۷ق، ج۴۹: ۹۲-۹۵).

از منظر ارتباطی، رعایت کرامت انسانی به تولید «اعتماد گفت‌وگویی» می‌انجامد. این اعتماد، حاصل ساختار زبانی و رفتاری گفت‌وگوست و پیش‌شرط ورود به سطوح عمیق‌تر اقناع محسوب می‌شود (Putnam & Feldstein ,2005 :77-80). به همین دلیل، در مناظرات رضوی و صادقی، حتی در مواجهه با مخالفان سرسخت، فضای گفت‌وگو به‌گونه‌ای مدیریت می‌شود که امکان ادامه تعامل حفظ گردد. در سطح دیپلماسی دینی، این رویکرد را می‌توان یک «مکانیسم تنظیم‌کننده» دانست؛ مکانیسمی که با کاهش قطبی‌سازی، افزایش اعتماد و جلوگیری از واکنش‌های هویتی، زمینه گفت‌وگوی پایدار را فراهم می‌سازد. تمایز الگوی اهل بیتؑ با نظریه‌های معاصر مانند دیدگاه سویدلر در این است که این اصول نه‌تنها در سطح نظری، بلکه در جزئیات کنش زبانی و استدلالی تحقق یافته‌اند (Swidler ,2014 :53-55).

حاصل سخن اینکه، کرامت انسانی در مناظرات امام رضاؑ صرفاً یک فضیلت اخلاقی نیست، بلکه بخشی از یک الگوی منسجم در دیپلماسی دینی است که در آن، انتخاب زبان، نحوهٔ نقد و مدیریت بافت گفت‌وگو، به‌گونه‌ای تنظیم شده که هم‌زمان امکان حفظ احترام، تداوم گفت‌وگو و پیشبرد استدلال فراهم شود.

۲-۱-۵. از الگوی رضوی تا کاربست در دیپلماسی دینی معاصر

آنچه الگوی رضوی را از یک توصیف تاریخی صرف متمایز می‌سازد، امکان ترجمهٔ مؤلفه‌های آن به سازوکارهای عملیاتی در گفت‌وگوی تمدنی معاصر است. در ادامه، هر یک از چهار مؤلفهٔ استخراج‌شده عقلانیت مشترک، التزام به مبانی معرفتی مخاطب، کرامت انسانی و تقدم حقیقت‌جویی به یک راهبرد کاربردی مشخص پیوند داده می‌شود.

۱. عقلانیت مشترک: پروتکل «آغاز از اشتراکات» در نشست‌های بین‌دینی. در سازوکار رضوی، گفت‌وگو همواره از گزاره‌های عقلی یا دینی مشترک آغاز و به‌تدریج به نقاط اختلافی نزدیک می‌شود، نه برعکس. این ترتیب را می‌توان به یک قاعده روش‌شناختی برای طراحی دستور کار نشست‌های بین‌الادیانی تبدیل کرد: جلسات گفت‌وگو باید با شناسایی و طرح صریح گزاره‌های مشترک (اخلاقی، عقلانی یا حتی متنی) آغاز و مباحث اختلاف‌برانگیز الهیاتی در مراحل بعدی و پس از شکل‌گیری اعتماد اولیه مطرح شود. این ترتیب، مشابه رویکردی است که در برخی نهادهای بین‌المللی گفت‌وگوی ادیان (نظیر ابتکارات سازمان‌های میانجی بین‌دینی) نیز به‌کار می‌رود، هرچند بدون ریشه‌یابی تاریخی آن در سنت اسلامی.

۲ . التزام به مبانی معرفتی مخاطب: اصل «استدلال درون‌سیستمی» در آموزش مذاکره‌کنندگان دینی. الگوی رضوی نشان می‌دهد که اقناع مؤثر مستلزم آن است که استدلال از درون منابع معتبر نزد خود مخاطب صورت گیرد، نه از منابع گوینده. این اصل را می‌توان به یک مؤلفهٔ آموزشی تبدیل کرد: برنامه‌های تربیت مذاکره‌کنندگان و فعالان گفت‌وگوی ادیان باید شامل آموزش «استدلال درون‌سیستمی» باشد؛ یعنی توانایی طرح یک موضع با استناد به متون، ارزش‌ها یا چهارچوب‌های معرفتی مورد قبول طرف مقابل، به‌جای تکیه صرف بر مبانی خودی. این رویکرد به‌طور مشخص در تدوین محتوای دوره‌های آموزشی گفت‌وگوی بین‌ادیانی (مثلاً در سطح حوزه‌های علمیه، دانشگاه‌ها یا نهادهای دیپلماسی فرهنگی) قابل بهره‌برداری است.

۳. کرامت انسانی: کدهای رفتاری برای رسانه‌ها و نهادهای دینی. جدایی مستمر «نقد گزاره» از «نقد شخص» در مناظرات رضوی، الگویی است که می‌تواند مبنای تدوین کدهای اخلاقی رسانه‌ای برای پوشش مناظرات و مجادلات بین‌دینی در رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی معاصر قرار گیرد؛ جایی که غالباً مرز میان نقد فکری و تحقیر هویتی از میان می‌رود. چنین کدهایی می‌تواند شامل قواعدی نظیر ممنوعیت برچسب‌زنی هویتی، الزام به طرح استدلال به‌جای اتهام و بازتعریف «برد» در گفت‌وگو (نه غلبه بر طرف مقابل، بلکه ارتقای سطح فهم مشترک) باشد.

۴. تقدم حقیقت‌جویی: بازتعریف شاخص «موفقیت» در ارزیابی نشست‌های گفت‌وگوی ادیان. در الگوی رضوی، هدف گفت‌وگو نه لزوماً تغییر فوری موضع مخاطب، بلکه ارتقای سطح فهم اوست. این معیار را می‌توان به یک شاخص ارزیابی برای نشست‌های دیپلماسی دینی و بین‌فرهنگی تبدیل کرد: به‌جای سنجش موفقیت یک نشست صرفاً بر اساس دستیابی به توافق

یـا بیانیـهٔ مشـترک، می‌تـوان شـاخص‌هایی ماننـد میـزان افزایـش دقـت طرفیـن در بازنمایـی موضـع یکدیگـر، کاهـش سوءبرداشـت‌های متقابـل و حفـظ کانـال ارتباطـی بـرای گفت‌وگوهـای آتـی را نیـز به‌عنـوان شـاخص موفقیـت لحـاظ کـرد.

ایـن چهـار سـازوکار، در مجمـوع نشـان می‌دهـد کـه الگـوی رضـوی نـه یـک توصیـه اخلاقـی کلـی، بلکـه چهارچوبـی قابـل تجزیـه بـه مؤلفه‌هـای عملیاتـی بـرای طراحـی سیاسـت‌گذاری فرهنگـی، برنامه‌هـای آموزشـی و شـاخص‌های ارزیابـی در حـوزه دیپلماسـی دینـی معاصـر اسـت.

۳. نتیجه‌گیری

مسـئلهٔ اصلـی ایـن پژوهـش، تبییـن ایـن نکتـه بـود کـه مناظـرات امـام رضـاؑ صرفـاً مجموعـه‌ای از گفت‌وگوهـای تاریخـی یـا توصیه‌هـای اخلاقـی نیسـتند، بلکـه می‌تـوان آن‌هـا را به‌عنـوان الگویـی منسـجم در «دیپلماسـی دینـی» بازسـازی کـرد. تحلیـل چهـار مؤلفـهٔ اصلی عقلانیت مشـترک، التـزام به مبانـی معرفتـی مخاطـب، کرامـت انسـانی و تقـدم حقیقت‌جویـی نشـان داد کـه ایـن عناصـر به‌صـورت منفـک عمـل نمی‌کننـد، بلکـه در قالـب یـک سـازوکار به‌هم‌پیوسـته، فراینـد گفت‌وگـو را در سـطوح معرفتـی، زبانـی و ارتباطـی تنظیـم می‌کننـد. ایـن مؤلفه‌هـا نـه به‌عنـوان فضایـل پراکنـده، بلکـه به‌مثابـهٔ اجـزای یـک الگـوی عملیاتـی تحلیـل شـده‌اند: عقلانیـت مشـترک، نقطـهٔ آغـاز گفت‌وگـو را فراهـم می‌کنـد؛ توجـه بـه مبانـی معرفتـی مخاطـب، امـکان تـداوم و فهـم متقابـل را افزایـش می‌دهـد؛ کرامـت انسـانی، چهارچـوب اخلاقـی تعامـل را تنظیـم می‌کنـد و حقیقت‌جویـی، جهـت نهایـی گفت‌وگـو را از منازعـه بـه کشـف مشـترک حقیقـت تغییـر می‌دهـد. برایـنـد ایـن عناصـر، شـکل‌گیری نوعـی گفت‌وگوی غیرتقابلـی اسـت کـه در آن، اقنـاع نـه از مسـیر غلبـه، بلکـه از طریـق مشـارکت عقلانـی و احتـرام متقابـل حاصـل می‌شـود.

بـر ایـن اسـاس، مناظـرات رضـوی را می‌تـوان نمونـه‌ای تاریخـی از یـک الگـوی پیشـرفته در دیپلماسـی گفت‌وگـوی ادیـان دانسـت کـه در آن، مدیریـت اختلافـات اعتقـادی از طریـق تنظیـم هم‌زمـان زبـان، اسـتدلال و اخـلاق گفت‌وگـو صـورت می‌گیـرد. ایـن الگـو، به‌ویـژه در بسـتر چنددینـی و سیاسـی عصـر عباسـی، کارکـردی فراتـر از یـک کنـش علمـی داشـته و به‌عنـوان ابـزاری بـرای کاهـش تنش‌هـای هویتـی و ایجـاد امـکان همزیسـتی عمـل کـرده اسـت. در شـرایط معاصـر، کـه بسـیاری از گفت‌وگوهـای دینـی و فرهنگـی به‌سـوی قطبی‌سـازی و منطـق «برد-باخـت» سـوق یافته‌انـد، بازخوانـی ایـن الگـو می‌توانـد افـق تـازه‌ای بـرای طراحـی گفت‌وگوهـای بین‌الادیانـی فراهـم آورد. به‌طـور مشـخص، ایـن الگـو می‌توانـد در سـه حـوزه بـه‌کار گرفتـه شـود: نخسـت، در سـطح سیاسـت‌گذاری فرهنگـی و

دیپلماسی عمومی، به‌عنوان چهارچوبی برای تنظیم تعاملات بین‌دینی؛ دوم، در حوزه آموزش برای طراحی برنامه‌های مهارت‌محور گفت‌وگو؛ و سوم، در عرصه پژوهش، به‌عنوان مبنایی برای توسعه الگوهای بومی در نظریهٔ گفت‌وگوی تمدنی. حاصل سخن اینکه، الگوی رضوی نشان می‌دهد که گفت‌وگوی دینیِ مؤثر، نه با حذف اختلاف، بلکه با مدیریت عقلانی و اخلاقی آن تحقق می‌یابد؛ الگویی که می‌تواند در بازاندیشی نسبت دین، گفت‌وگو و زیست مشترک در جهان معاصر نقش‌آفرین باشد.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

ابن‌بابویه، محمد بن علی. (۱۴۲۳ق/۱۳۸۱). ***التوحید***. مصحح: هاشم حسینی طهرانی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ـــــــــــــــــــ. (۱۴۰۴ق). ***عیون اخبار الرضا***. ج۲. قم: نشر جهان.

الزهیر، خالد. (۲۱۱۵). ***المناظرات الدینیة: تاریخ و اخلاق***. بیروت: دار الفکر.

پوربدخشان، محمدعلی. (۱۴۰۳). «تحلیل مولفه‌ها و مهارت‌های مناظره در سیرهٔ امام رضا(ع) با صاحبان ادیان و مذاهب». ***معرفت و بصیرت اسلامی***. ۲(۱). صص ۱۹۹-۲۰۹.

جعفریان، رسول. (۱۳۹۶). ***تاریخ تشیع در ایران***. قم: نشر دلیل ما.

خزعلی، انسیه. (۱۳۹۶). «تحلیل گفتمان ادیان در مناظرهٔ امام رضا(ع) با علمای دین مسیح و یهود». ***فرهنگ رضوی***. سال پنجم. شماره ۱۹. صص ۷۳-۱۰۳.

خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۹۲). ***عقلانیت دینی***. قم: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه.

سپهر، محمدتقی لسان‌الملک. (۱۳۴۸). ***ناسخ‌التواریخ در احوالات امام رضا(ع)***. جلد ۱۲. به تصحیح و حواشی محمدباقر بهبودی. قم: مؤسسه مطبوعات دینی.

طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). ***الاحتجاج***. قم: انتشارات اسوه.

غلامی، عبدالله؛ شادمان، معصومه. (۱۴۰۳). «ارزش‌های گفتمانی در مناظرات امام رضا(ع)». ***فرهنگ رضوی***. سال دوازدهم. شماره ۴ (پیاپی ۴۸). زمستان. صص ۱۸۷-۲۱۹.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۷ق). ***بحارالانوار***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

مسجدجامعی، محمد. (۱۴۰۰). ***سیاست و گفت‌وگوی دینی***. تهران: انتشارات اطلاعات.

ملکیان، مصطفی. (۱۳۸۰). ***عقلانیت و معنویت***. تهران: طرح نو.

نصر، سیدحسین. (۱۳۸۵). ***اسلام و تنگناهای دنیای متجدد***. تهران: طرح نو.

References

Swidler, Leonard (2014). Dialogue for Interreligious Understanding. New York: Palgrave.

Küng, H. (1986). Christianity and the world religions: Paths of dialogue with Islam, Hinduism, and Buddhism. New York: Doubleday.

Putnam, Robert D., & Feldstein, Lewis M. (2005). Better Together: Restoring the American Community. New York: Simon & Schuster.

Habermas, J. (1984). The theory of communicative action, Volume 1: Reason and the rationalization of society. Beacon Press.

Appleby, R. S. (2000). The ambivalence of the sacred: Religion, violence, and reconciliation. Rowman & Littlefield.

References

The Holy Quran.

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1423 AH/2002). Al-Tawhid (Hashem Hosseini Tehrani, Ed.). Qom: Islamic Publishing Institute, affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom.

Al-Zuhair, Khalid. (2015). Religious Debates: History and Ethics. Beirut: Dar al-Fikr.

Pourbadakhshan, Mohammad Ali. (2024/1403 SH). "An Analysis of the Components and Skills of Debate in the Conduct of Imam Reza (AS) with Adherents of Religions and Denominations." Quarterly Journal of Islamic Knowledge and Insight, 2(1), 199–209. [In Persian].

Jafarian, Rasoul. (2017/1396 SH). History of Shi'ism in Iran. Qom: Nashr-e Dalil-e Ma. [In Persian].

Khazali, Ensiyeh. (2017/1396 SH). "Discourse Analysis of Religions in Imam Reza's (AS) Debate with Christian and Jewish Scholars." Rezavi Culture Quarterly, Year 5, No. 19, 73–103. [In Persian].

Khosropanah, Abdolhossein. (2013/1392 SH). Religious Rationality. Qom: Hekmat and Philosophy Research Institute. [In Persian].

Sepehr, Mohammad Taqi Lesan al-Molk. (1969/1348 SH). Nasekh al-Tawarikh: On the Life of Imam Reza (AS) (Vol. 12) (Mohammad Baqer Behboudi, Ed. & Annot.). Qom: Institute of Religious Publications. [In Persian].

Saduq, Muhammad ibn Ali ibn Babawayh. (1404 AH). Uyun Akhbar al-Reza (AS), Vol. 2. Qom: Nashr-e Jahan.

Tabarsi, Ahmad ibn Ali. (1403 AH). Al-Ihtijaj. Qom: Osveh Publications.

Gholami, Abdollah; Shadman, Masoumeh. (2024/1403 SH). "Discursive Values in Imam Reza's (AS) Debates." Rezavi Culture Scientific-Research Quarterly, Year 12, No. 4 (Consecutive No. 48), Winter, 187–219. [In Persian].

Majlisi, Mohammad Baqer. (1407 AH). Bihar al-Anwar. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.

Masjed-Jamei, Mohammad. (2021/1400 SH). Politics and Religious Dialogue. Tehran: Ettela'at Publications. [In Persian].

Malekian, Mostafa. (2001/1380 SH). Rationality and Spirituality. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]

Nasr, Seyyed Hossein. (2006/1385 SH). Islam and the Predicaments of the Modern World. Tehran: Tarh-e No. [In Persian].

Swidler, Leonard (2014). Dialogue for Interreligious Understanding. New York: Palgrave.

Küng, H. (1986). Christianity and the world religions: Paths of dialogue with Islam, Hinduism, and Buddhism. New York: Doubleday.

Putnam, Robert D., & Feldstein, Lewis M. (2005). Better Together: Restoring the American Community. New York: Simon & Schuster.

Habermas, J. (1984). The theory of communicative action, Volume 1: Reason and the rationalization of society. Beacon Press.

Appleby, R. S. (2000). The ambivalence of the sacred: Religion, violence, and reconciliation. Rowman & Littlefield.